Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları : 31/2

İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında

MUKAYESE

İsmail Hakkı İZMİRLİ

Ankara, 1952

Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A. O. — Yeni Matbaa, Ankara

İSLÂM MÜTEFEKKİRLERİ İLE GARP MÜTEFEKKİRLERİ ARASINDA MUKAYESE

İslâm felsefesine dair müsteşriklerin eserlerini tetkik ettiğim sırada, Renan'nın «Averrhoès et L'Averrhoïsme» i ile Baron Carra de Vaux'un «İbn Sînâ ve Gazzâlî» sini, bu kerre Edebiyat Fakültesince tercüme olunan «İslâm Ansiklopedisi» ni, Draper'in «İlim ve Din Kavgaları» nı ve Boer'in «İslâm'da Felsefe» tercümelerini gözden geçirdim.

Bu eserlerde, İslâm feylesoflarının, Garp feylesoflarından evvel ortaya koydukları bir takım düşüncelerini gördüm. Daha sonra Lyon Üniversitesinde tahsil ettiği felsefeyi inceliyen Mısır mütefekkirlerinden Muhammed Lütfî Cuma'nın «Tarih ül-Felâsifet il-İslâm fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib» adlı eserinde ve Hint mütefekkirlerinden Emir Ali'nin «Ruh-u İslâm» tercümesinde gördüğüm mukayeselerden çok mütehassis oldum.

Felsefe muallimi İzzet merhum ile Doçent Orhan Saadettin'in almancadan tercüme ettikleri Karl Vorlaender'in «Felsefe Tarihi» ni, Paul Janet ile Gabriel-Seailles'in «Felsefe Tarihi» nin metafizik kısmını tekrar tekrar süzdüm. Bu mehazlarda daha başka düşüncelere ve nazariyelere rast geldim. Filvaki memle-

ketimizde yazılan felsefî eserlerde bu mevzu ihmal olunmamış, ancak topluca yazılamadığı cihetle mahdut bir miktarda kalmıştır. Derin araştırmalarımda pek çok yüksek şahsiyetler meydana çıkmıştır.

İslâm mütefekkirlerinin, aklın delâletinden ve mantık kanunlarından başka ellerinde hiç bir tahkik vasıtaları yokken, mücerret keskin zekâları, derin varışları ve ince buluşları sayesinde bir çok düşünce ve nazariyeleri Garp mütefekkirlerinden evvel haber veriyor; hiç olmazsa bir temel atıyorlar veya onlara bir iz gösteriyorlar, onlarla ilmî bir temasta bulunuyorlar.

İslâm mütefekkirleri, terakkiyat-ı medeniyenin iki kanadı hükmünde olan tefekkür ve irade istiklâli ile onların garpte yaptıklarını daha evvel şarkta yapıyorlar ve bugünkü felsefenin doğuşunda âmil oluyorlar. Nitekim «İbn Sînâ Felsefesi» nin zeyli olan «Endülüs Felsefesi» vasıtası ile İslâm Felsefesi Avrupa'ya girmiştir. Renan'ın beyanı veçhile Tuleytula (Toledo) Piskoposu Reymond'un Avrupa'ya ilk ithal ettiği eser, İbn Sînâ eserlerinin tercümesi idi. İbn Sînâ'nın bir çok eserleri lâtinceye çevrildi. Bir kaç sene sonra Farâbî ile El- Kindî'nin bazı eserleri tercüme olundu. İlk evvel Mihail Scotte, ondan sonra Alman Hermann ile «İbn Rüşd Felsefesi» Avrupa'ya geçti. Arapça metinler skolastik felsefesinde yer buldu. Tercümeler, Endülüs, hususiyle Toledo ile Sicilya ve Napoli yollariyle devam ediyordu. «İbn Rüşd Felsefesi» Paris ile İtalya'daki (Padova) Üniversitesinde dört asır kadar devam etti. Boer, Gazzâlî'ye kadar devam eden İslâm Felsefe Mekteplerini yazdıktan sonra İslâm Felsefesi'nin Endülüs'e geçtiğini ve oradan Avrupa'ya girdiğini bildiriyor.

Bu iki müsteşrikin şahadetleri ile İslâm Felsefesi'nin, bugünkü felsefenin doğuşunda âmil olduğunda şüp-

he kalmıyor; diğer müsteşriklerin eserlerinde de buna muhalif bir söz görülmüyor.

Yurdumuz evlâdının mukayese hususunda bir fikir edinmesi emeli ile mevzua göre ayrı ayrı üç kısımda, yani «A, B, C» harfleri başlığı altında isimleri yazıyorum. Mukayese, bu isimlere mahsus değildir. İncelenirse, bu isimler artabilir.

A

İSLÂM MÜTEFEKKİRLERİ, ORTA ÇAĞLARDA, AVRUPA MÜTEFEKKİRLERİNİN ÜSTATLARI VE SELEFLERİDİR

1 — XIII. asırda garpta, *El-Kindî* ve *Fârâbî*'nin eserleri, XIV. asırda *İbn Sînâ* ile *İbn Rüşd*'ün eserleri ve XV. asırda *İbn Rüşd*'ün eserleri okunurdu.

2 — İngiliz feylesofu Roger Bacon ile Alman Büyük Albert'in en çok istifade ettikleri eser, Aristo'nun «Organon»' u üzerine *Farâbî*'nin yazdığı şerhtir.

3 — *İbn Sînâ:*

a) Garpte «Külli Kavgaları» parlamadan evvel şarkta, realistlerle konseptüalistler arasında dâvâyı hallediyor. Realistlere göre küllî, eşyadan hariç olarak ayrıca mevcuttur. Eflâtuncu'ların mezhepleri budur; konseptüalistlere göre küllî, ancak hariçte fert zımmında mevcuttur. Aristo ve Farâbî'nin mezhepleri budur. Konseptüalizm, realizm ile nominalizm arasındadır. Buna göre küllî, emr-i itibaridir; yalnız adı vardır, lâfızda mevcuttur. İbn Sînâ külli'yi, aklî ve mantıkî kısımlarına ayına ayırıyor:

Allah'ın ilminde metafizikî olarak mevcut olan kül-

lî, aklî küllidir: Ante res. Maddelerde arazları ile beraber bilfiil mevcut olan küllî, tabiî küllidir: İn rehus. Cüz'ilerden çıkarılıp yalnız insanın zihninde mevcut olan küllî, mantıkî küllîdir: Post res. Bu tahlil XIII. asırda garpte büyük tesir yaptı.

b) Hads veya iftitâr (intuition) ile nazar ve istidlâl (raisonnement) yollarını birleştirmesi; Saint Augustin' de nazarî akıl ile tasavvufî vecd birbiri ile birleşik bir şekildedir.

Saint Augustin, İbn Sînâ gibi, şerri, hayır yokluğundan ibaret sayar.

c) İslâm Felsefesinin izi ilk defa İngiliz Fransisken rahiplerinden Hales'li İskender'de görülüyor. İbn Sînâ ile Gazzâlî'nin otoriteleri sık sık zikrolunuyor.

ç) Roger Bacon, Aristo ve şarihi İbn Sînâ'ya büyük kıymet veriyor.

d) Büyük Albert ile Hales'li İskender'in ardından giden Jean de la Rochelle, İbn Sînâ'nın sadık şakirdiydi.

4 — Gazzâlî :

a) Hales'li İskender üzerinde otoritesi vardır.

b) Din Felsefesi mümessili Saint Thomas, Gazzâlî'ye itimat ederdi. Bilhassa İslâm «Meşşâî» lerine karşı katolik imanını müdafaa ederdi.

c) Saint Thomas, Cenâb-ı Hakkın cüzîleri bilmesi esasını kabul ederek bu meseledeki feylesofların menfi davalarını reddeylerdi.

ç) Saint Thomas'ın ardından giden Raymond Martini, feylesofları, feylesof ağzıyla, yani Gazzâlî'nin sözleri ile reddetmeyi efdal görürdü.

5 — İbn Rüşd :

a) Roger Bacon, İbn Rüşd'ün eserlerinden istifade etmişti.

b) Saint Thomas bir eserinde İbn Rüşd yolu ve felsefesiyle yürümüştü. Bununla beraber sadık şakirtlerinden değildi.

c) Saint Thomas, İbn Rüşd aleyhine kalkışınca Paris Üniversitesinde ve Fransisken rahiplerinden birçokları İbn Rüşd'ü müdafaaya kıyam ettiler.

ç) Fârâbî ve İbn Sînâ'nın tadil ettikleri «Aristo Felsefesi» ni Büyük Albert ve Saint Thomas öğrendikten sonra, XIII. asır ortalarında Büyük Albert İbn Rüşd'e, Saint Thomas da «İbn Rüşd Felsefesi» ne muhalif oldular.

d) Abélard, İbn Rüşd'den müteessir olarak fikir hürriyeti hususunda harekete geçti.

e) Guillaume de Fren, «Feylesoftur, vekarlıdır, âkildir; şu kadar ki şakirtleri taliminin yüzünü karartmıştır» diyor.

f) Hollandalı Rizvik, engizisyon azasına karşı «Âlem ezelidir; bu Mecnunun, Musâ'nın iddia ettiği gibi mahlûk değildir. Cehennem yok, müstakbel hayat yoktur» sözünü sarfetmiştir.

6 — Kelâmcıların ekseriyet-i azîmesince tutulan Nominalizm XI. asrın ikinci yarısında Roscelin ile zuhur etti. Bu zat bu sistemi mantıkî bir şekilde düzene koydu. XIV. ve XV. asırlarda Ockham'lı William bu sistemi tazeledi. Bir çok mütefekkirler bunu kabul ettiler. William'ın doğrudan doğruya şakirtleri arasında en mühimlerinden biri 1327 tarihinde Paris Üniversitesi rektörü olan Jean Buridan idi.

B

İSLÂM MÜTEFEKKİRLERİNDEN BİR CEMAAT İLE YENİ ÇAĞ MÜTEFEKKİRLERİ ARASINDA MUKAYESE

1 — *Feylesoflar :*

a) İtikat; «cezm», «zan» ve «taklit» kısımlarına ayrılır. Alman feylesofu Kant'da itikadı, «cezm», «zan» ve «iman» (taklit) kısımlarına ayırıyor.

b) Peygamberler, irade melekelerinin kemali sayesinde bedenlerinin haricinde hareket ihdas ederler. Bugün beynelmilel metapsişik (ruhiyat ötesi) enstitüsü tecrübelerinin esası bu nazariyedir.

c) Hakikî illet ancak Allah'tır; hadiselerin illeti, «İllet'i Muidde» (cause occasionnelle) dir. Fransız feylesofu Malebranche'ın iki prensibinden biri budur: Hakikî illet ancak Allah'tır; tabiî illetin hepsi «İllet-i Muidde« dir. Tabiî illeti halkeden Allah'ın şöyle-böyle, bir tesirine vesiledir. Hollanda feylesofu Geulincx bu prensibi kabul eder. İslâm feylesofları ile Fransız ve Hollanda feylesofları esasta tamamiyle birleşmiş oluyorlar.

2 — *Kelâmîler :*

a) Eski kelâmcılar tabiî külliyi zihnî bir itibar saymakla Aristo mantığını inkâr etmişlerdi. Yeni Felsefe,

Aristo mantığı olan Surî mantığı kaldırıyor. İngiliz feylesofu Hume ile Fransız feylesofu Condillac tabiî külliyi zihinde ve hariçte mevcut görmüyorlar.

b) Eski kelâmcılar, Allah'a îman ile beraber maddî âlemi inkâr etmezler. Fransız feylesofu Gassendi ile İngiliz feylesofu Boyle bu itikatı güdüyorlar.

c) Kelâmcılar, bilfiil mevcut olan âlemi mütenahi görürler. Fransız feylesofu Renouvier mütenahi adetleri âleme tatbik ederek âlemi bilfiil mütenahi sayar.

ç) Kelâmcılar indinde araz (phénomène) bâkî değildir, fânidir; ancak Allah'ın yaratmasiyle bâkîdir. Araz, cevher (substance) ile kaimdir; cevher ise araz'sız bulunamaz. Yalnız Hâlik Taâlânın yaratması ile bulunur. Bundan dolayı cevher ile arazdan mürekkep olan âlem Sanıı Taâlâdan hâlî kalmaz. Bu delil, Yeni Felsefe vazı'ı ve Fransız feylesofu Descartes'in «Mütevâlî Hilkat» (Création Continue, yani birbiri ardınca olan hilkat) nazariyesini bildiriyor.

d) Kelâmcılarca bu âlem bedi'dir. Fakat bundan daha bedi'ini yaratmak mümkündür. Fransız feylesofu Fénelon bu nazariyeyi müdafaa ediyor.

e) Kelâmcıların Vacip Taâlânın varlığı hakkında getirdikleri «kelâm-ı aşk» delili Hollanda feylesofu Huygens ve Hemsterhuis da görülüyor. Klâsik kitaplarda ihsas melekesi diye zikrolunuyor.

f) «Kul kazanır, Tanrı yaratır» düsturu Kant'ta vardır. Kant, «Hayr-ı Âlâ» bahsinde, «Biz ancak hayra âşık oluruz, hayrı tahakkuk ettirmek yaratana aittir» diyor.

g) Mâturidî'lerle ulemânın ekserisi indinde tabiî sebep ile müsebbip arasındaki nisbet zarurî (nécessaire)

değildir, mümkün (contingent) dir; sâbittir. Böylece Fransız feylesofu ve «İmkâniye Felsefesi» (philosophie de contingence) vazı'ı Boutroux'ya ve şakirdi Bergson'a haber veriyorlar. Klasik kitaplarda, «Tabiat kanunları, zarurî değil mümkündür ve sabittir» düsturu vardır.

h) Eş'arîler; tabiî sebebi, illeti inkâr ederler; sebep ile müsebbip arasında sabit bir nisbet kabul etmezler. Gazzâlî, bu hususu izah ediyor. İngiliz ampiristleri bu yolu tutuyorlar.

3 — *Mutasavvıflar :*

a) İnsanlar arasındaki muhabbet ve itilâf, ezelde cevher olan ruhlar arasındaki âhenkten neş'et eder. Bu düşünce Alman feylesofu Leibniz'in «Ezelî Âhengi» ni hatırlatıyor: Hâlikin, birbiri ardınca devam eden yardımı ile, ruh ile cevher arasındaki nisbet tanzim olunmuştur. Güyâ ruh ile cisim birlikte işliyen saatlar gibidir ki, evvelce birbirine uygun yapılmıştır. Şakirdi Wolf, ruh ile beden arasında «Ezelî Âhengi» kabul ediyor.

b) Leibniz'in düşünce esası kesrette vahdettir; şuur, vahdetteki kesretin ifadesidir.

c) Eşyada Allah'ı görmek Malebranche'ın ikinci prensibidir. Bütün bilgimiz Allah'tan neş'et eder. Allah, ruhların mahallidir. Eşyanın hakikatini bilmek, eşyayı Allah'ta görmek, ilâhi düşünceler nuru ile eşyayı temaşa etmektir.

ç) Descartes, «Manevî aşk bütün hislerin en ulvîsidir» diyor.

d) İtalyan mütefekkiri Giordano, kendisini Allah'ta ve Allah'ı kendisinde bilmeyi en ulvî bir hikmet sayıyor.

e) Hollanda feylesofu Spinoza saadeti Allah'ı sevmekte görüyor.

f) İngiliz feylesofu Shaftesbury nazarında yegâne hakikî hayır Allah'ın bir timsali olan «hüsn» ı, hasbî (garaz ve ivazsız) olarak sevmekten ibarettir.

g) Mutasavvifece şayi olan «kenz-i mahfî», (1) Hadis-i Kudsî'si (2), Alman feylesofu Schelling'in şu sözlerini hatırlatıyor: «Nüfusun çokluğu, mutlakın, yani kâinatı tanzim eden aslî bir mebdein, kendinden ve kendi ihtiyarlarından birbiri ardınca şuur alarak inkişaf etmesinden ileri gelir».

4 — *Usul-ü Fıkıh âlimleri*:

a) Bir şeyi hali ile bırakmak demek olan «istishap» delili, İngiliz feylesofu Bain'in «şu mahalde bu gün var olan şey her yerde ve her gün varolacak» sözü «istishab» ı tatbik mahiyetindedir.

b) Ahkâm illetleri olan «deveran» ile «sibr» i İngiliz feylesofları Bacon ile Stuart Mill, hadiselerin illetlerini tayin hususunda tatbik ediyorlar. Deveran illeti, Bacon'ın vaz'ettiği «Variations Concomitantes» metodu, Sibr illeti de Stuart Mill'in vazettiği «Residu» metodudur.

---

(1) «Ben bir hazine idim. Bilinmekliğimi diledim de halkı yarattım!»

(2) Hazret-i Peygamberin ağzı ile söylenen Allah sözü.

C

FERT İLE MUKAYESE

1 — *Horasan'lı Dahhâk (vefatı: 105)*: (1)

İlk defa Batlamyos nazariyesini reddediyor: «Gök cisim değildir, belki yıldızların medârıdır» diyor. Böylece Copernic'e mübeşşir oluyor.

2 — *Hişâm İbn El-Hakem (199):*

Cevheri, arazların bir yere gelip toplanması sayıyor; bu yüzden «Arâzîyye» (Phénomènisme) sistemini vaz'ediyor. İngiliz feylesofları Berkeley, Hume, Huxley ve Stuart Mill hep Arâzîyye sistemini yürütürler.

3 — *Nazzâm Belhî :*

a) Arâzîyye sisteminde Hişâm İbn El-Hakem ile beraberdir.

b) Âlem hareketten ibarettir. Âlemde hareketten başka hiç bir araz yoktur.

Bugünkü nazariyeye göre, tabiî hadiseler en sonunda harekete raci oluyor; Yeni Fizikte bütün tabiî kuv-

(1) Parantez içinde gösterilen seneler hicrîdir.

vetler, yegâne bir kuvvetin, maddenin görülmiyen cüzülerine ait hareket halleridir.

Alman mütefekkiri Feuerbach indinde, tabiatta mütemadî hareket ve tekâmül vardır; sükûn zâhîrîdir.

c) Cisimler iki zamanda bakî kalmaz. Bu düşünce ile Fransız feylesofu Cuvier'in «Hayat daimî bir kasırgadır, yani eski madde yerine hissolunmaksızın yeni maddeler kaim olur» nazariyesi arasında münasebet görülüyor.

ç) Cisimler bilfiil cüzülerden mürekkeptir, fakat o cüzüler nâmütenahidir. Yeni keşfolunan elektron ve şule veren aktivite, Nazzâm'ı teyit eder.

d) Yaraşık ve uygun olması itibariyle daha kâmil, daha hissî bir âlem mümkün değildir. Malebranche, Leibniz ve Shaftesbury de Nazzâm gibi uz görüşlüdür.

4 — *Muhammed İbn Mûsa El-Harezmî:*

Bağdat'ta, Şemmasiye mevkiinde ve Suriye'de Kassiyon dağında yani Salihiye'de ilk defa rasathane tesis etti. Endülüs'te İşbiliye (Seville) de 1190 senesinde rasathane yapıldı. Avrupa'da ilk rasathane Almanya'da Nürnberg'de kuruldu.

5 — *El-Kindî: (258 raddeleri)*

a) Biz bir mevcudu tam bir bilgi ile bildiğimiz vakit, o mevcut bizim için diğer mevcutların mün'akis olacağı bir âyine olur. Bu görüş Leibniz'in «Her Monad (vâhit), kâinatın kendisi gibi güzelce tanzim olunan bir âyinesidir» görüşüne ne kadar benziyor.

b) Ecram-ı semaviyyenin buutlarını tayin hususunda bir âlet ihtira etmiştir.

6 — *Musa oğulları [Muhammed (259), Ahmed ve Hasan] :*

a) Güneşin ve diğer yıldızların hareketlerini takdir etmişlerdir.

b) Sincar sahrasında nısfınnehar dairesini, yani arz muhitinin, 24.000 mil tûlünde olduğunu isbat eylemişler; daha ziyade itimat etmek hususunda Kûfe civarında bir tecrübe daha yapmışlardır. İlk defa Fransız mütefekkiri Maupertuis, 1736 senesinde arz mesahasını idare etmişti.

7 — *Ebû Musa Câbir-i Tûsî (260):*

Asrî Kimyanın hakikî babasıdır. Açtığı devir Priestley ve Lavoisier'in açtıkları devir kadar ehemmiyeti haizdir. Adı, kimya ilmi tarihinde lâyemuttur. Hamız-ı Azotu keşfeden Câbir-i Tûsî'dir. Bacon bundan hayranlıkla bahseder. Câbir-i Tûsî, Yeni-Kimya vazı'ı İngiliz kimyageri Boyle ve Bable'ye mübeşşir oluyor.

8 — *Ebû Bekr Râzî (310 veya 320):*

a) İlk defa Tabiat Felsefesi mektebini açmıştır.

b) Müşahede (Observation) ve tecrübe (Experience) metodu ile yürür. Garpta XVI. asırda Tabiat Felsefesi Almanya'da Paracelsus, İtalya'da Bruno ile başlar. Muasır tabiat ilmi usûlü İtalyan mütefekkiri Leonardo, Polonya mütefekkiri Copernic, Alman mütefekkiri Kepler ve daha sonra İtalyan mütefekkiri Galilée ile teessüs ediyor. Böylece XVII. asırda müşahede ve tecrübe metodu hâkim oluyor. Fransız mütefekkiri Gassendi, İngiliz mütefekkiri Boyle, Hollanda Mütefekkiri Huygens ve İngiliz mütefekkiri Newton tabiat ilmi esasının inkişafına çok hizmet etmişlerdir. Fransız mütefekkiri Euler halis

tecrübe metodunu yürüten tabiat âlimidir. İngiliz mütefekkiri Hobbes tabiat ilmini tetkik eder.

c) Halâ'da, cazibe isbat etmekle Newton'a mübeşşir oluyor.

ç) İnkisar-ı ziyayı keşfeden Ebû Bekr Râzî'dir.

d) Kaytan (Fitil) yakısını icat etmiştir.

e) Galsamayı (boğaz deliğini) ve sada ihdasına âlet olan âsabı keşfeylemiştir.

f) Çiçek ve kızamık hakkında ilk tıbbî tetkiklerde bulunmuştur.

g) Kimyada bazı keşifleri vardır. İslâm Felsefesinde Kimya ile Simya ayrı ayrı bilgilerdir. Kimya: Madenî cevherlerin hassalarını izale edip, ona yeni hassalar veren usulden bahseden bilgidir; Simya ise, mahsüs olmıyan hayalî misalleri meydana getiren gizli bir bilgidir. Simya'yı Kimya'nın menşe-i göstermek büyük gaflettir.

9 — *Ebû Nasr Farâbî (339)*

a) İnsanlar arasında kavganın ve üstün gelmenin hâkim olduğunu beyan etmekle Hobbes'e «Cidalci Cemiyet Nazariyesi'» ni bildiriyor.

b) Ayrı bir rey olmak üzere insanların arzuları ile içtimaî birlik hasıl olduğunu bildirmekle Rousseau'dan evvel «İçtimaî Mukavele» nazariyesini ortaya koyuyor.

c) «Hadsî Bilgi» (Connaissance Intuitive) nazariyyesi Alman mütefekkiri Nicolaus ve Schelling de, Fransız feylesofu Ravaisson ve Bergson'da, Alman mütefekkiri Steiner de görülüyor.

ç) «Küçük Âlem» (Microcosme) ve «Büyük Âlem» (Macrocosme) nazariyesinin izleri Nicolaus, Paracelsus, Leibniz'de ve Spencer'de bulunuyor.

Nicolaus: «İnsan, kâinatın aynası, küçük dünyadır» diyor. Paracelsus: «Yalnız insan, yalnız dünya vasıtasiyle; dünya, yalnız insan (Küçük Âlem) vasıtasiyle bilinir» diyor. Leibniz, «Monad» ın (vâhidin) kendisine in'ikâs eden âlemi izah ettiğini bildiriyor. Spencer'e gelince, bu nazariyeyi içtimaiyatın esasına iliştiriyor: «Hakîmlerin sözlerini bilmek hususunda âlem büyük insandır... ilh» sözlerini sarfediyor.

d) Başlı başına ve aklî bir ahlâk vazetmekle Kant'ın selefi oluyor.

e) Tabiî eserler ve fiillerde zaruret görmüyor, yalnız imkân görüyor. Bu düşünce ile İmkâniye Felsefesi'nin temelini atıyor.

10 — *Ebû'l-Hasan :*

İlk defa teleskopu ihtira ediyor. Teleskopu, uçlarında adeseler vazolunan bir boru ile tarif eyliyor. Garpte teleskop ilk defa Hollanda da keşfolunmuş; Kepler, Galilée ve Toricelli taraflarından islâh edilmiştir. Sonraları Merağa ve Kahire rasathanelerinde kullanılmıştır. Teleskop bir sıra yeni keşiflere saik olmuştur.

11 — *Ebû'l-Hasan El-Âmiri :*

Felsefesini ruhiyata bina etmekle İskoçya'nın ilk feylesofu Reid'in ve onun ardından giden Dugualt Stewart'ın selefi oluyor.

12 — *Ebû'l-Vefa Bûzecânî (387) :*

Müsellesata ilk hatve atmıştır :

a) Mümas ile tamam-ı mumas, kaatı' ile tamam-ı kaatı' düsturunu bulmuş ve mümaslar ile tamam-ı mümaslara mahsus cetvelleri hesap etmiştir. Garpte XV. asırda Alman mütefekkiri Johann Müller, Mümaslar nazariyesini yeniden icat eylemiştir.

b) Batlamyos'un Ay Nazariyesi'ndeki noksanı görerek eski tarassutları tahkik etmiştir. Altı asır sonra Tycho Brahe, bu ciheti teyit ediyor. Daha sonra Uluğ Bey'in Zeîçleri diye meşhur olan kozmografya cetvelleri Semerkant'ta yapılmış, Avrupa'da bu cetveller XVI. asır sonlarına doğru Tycho Brahe cetvelleri yapılıncaya kadir bir buçuk asır kullanılmıştır.

13 — *İbn Yûnus :*

Saat rakkasını icat ediyor ve rakkasın hareketi ile zamanı ölçüyor. Hollanda mütefekkiri Huygens'in selefi oluyor.

14 — *İhvân-ı Safâ :*

Elliden fazla risaleler yazan *Ebû Süleyman Bustî (360 yıllarında)* nin şu gibi düşünceleri vardır:

a) Hasseler doğrudan doğruya idrak ettiği mahsüslerde hata etmez, yalnız vasıta ile idrak ettiği mahsüslerde hata eder. Bu düşünce ile Kant'ın selefi oluyor.

b) Farâbî'ye uyarak «İnsan küçük âlem, âlem büyük insan'dır» nazariyesini yürütüyor.

c) İbrahim Nazzâm'dan başlıyan «Bu âlemden daha bedi' bir âlem olamaz» düsturunu tutuyor.

ç) İlk defa ilim âleminde Tekâmül (Évolutionnisme) Nazariyesi'ni ilmî bir üslup ile beyan ediyor (1).

15 — *Ebû Süleyman Sicizi (390 raddelerinde)*:

Din ile felsefe sahasını ayırıyor; tâbiri veçhile din «Vahy-i Nâzil»; felsefe «Rey-i Zâil» ile malûm olur, yani din Allah'ın vahyi (revèlation-İlham) ile; felsefe zeval bulan rey ile bilinir. Fransız felsefe müellifi Fonsegrive, Auguste Comte'un Pozitivizm sistemini yazdığı sıralarda din ile mabadet-tabîa'nın (metafiziğin) ayrı ayrı sahaları bulunduğunu Fransız mütefekkiri Claude Bernard'ın sözü ile teyit ediyor.

16 — *Ebû'l-Feth Nûşencânî :*

a) Pessimist (yavuz görüşlü) tir. Ahlâksız insanları görmekle insanlıktan nefret etmişti. «Âleme aldatıcı bir yıldız, süslenmiş bir put, dost libasına bürünmüş düşman» nazariyle bakardı. Garpte yavuz görüşlü olan Fransız mütefekkiri Voltaire'in, Alman mütefekkiri Hartmann'ın selefi oluyordu.

b) «İnsan, âlemin özüdür. İnsanı bilen âlemin sülâlesini bilir» demekle Fârâbî ile uyuşuyordu.

17 — *Ebû Hayyân-ı Tevhîdî (400 raddeleri) :*

«Huy, yaradılış, tartısına ve örgüsüne tâbidir» nazariyesi, bugün garp âleminde yaşıyor.

18 — *Ebû Alî Miskeveyh (412)* (2) :

a) «Basitten mürekkebe geçildikçe güçlükler hasıl olur» düşüncesini Auguste Comte ilimleri tasnif hususunda tatbik ediyor.

---

(1) Tekâmül Nazariyesi, sonunda topluca beyan olunacaktır.

(2) Muteber mehazlerde «Miskeveyh» tir. «İbn Miskeveyh» diyenler de vardır.

b) Allah'ın cûd, kudret ve hikmet sıfatlarını ayrıca beyan eyliyor. Leibniz, bu üç sıfatı «Ahlâkî Sıfat» gösteriyor.

c) Farâbî ve İhvân-ı Safâ'ya uyarak «İnsan küçük âlem, âlem büyük insandır» nazariyesi'ni tutuyor.

ç) İnsan için bir mesel-i âlâ (numune-i imtisâl) buluyor. Alman mütefekkiri Schopenhauer, «Hayat Hikmeti» (Sagesse de la Vie) adlı eserinde yalnız ferd için bir mesel-i âlâ gösteriyor.

d) Ölümden korkmamanın çareleri hakkındaki düşünceleri Fransız mütefekkiri Guyau'nun «Âtideki Akide» adlı eserinde yer buluyor.

e) İhvân-ı Safâ'dan sonra ikinci olarak tekâmül nazariyesini izah kılıyor.

19 — *İbn Sînâ (428) :*

Mantık Cephesi :

a) İbn Sînâ, Bilgi nazariyesinin başında ihsas ve tecrübeye bir hisse ayırıyor. Bu düşünce Leibniz ve Kant'ta görülüyor.

b) İhsas ve tecrübenin yakîn (certain) i ifade etmesini «cüz'îler (particulières) ve mahsüsler (sensibles) de gördüğümüz küllî (universal) ittirat olmasaydı bu gördüklerimiz bu kadar kuvvetli olmazdı» şeklinde gizli bir «kıyas-ı şartî» (Syllogisme conditionnel) ye bağlamıştır.

Tecrübe ve istikra' (induction) nın küllî ve yakînî olması, bu yoldaki gizli bir kıyasa bağlıdır. İskoçya «Eclectisme - İntikaaiyye Mektebi» nce istikra' «Tabiat kanunları sabit ve muttarittir» gibi zihnî bir prensibe

yani kıyasın aradan çıkarılmış kübrâ (majeur) sına dayanıyor.

c) Sofizm ve Septisizm (Safsata ve Reybîlik) sistemlerini son asırların zihniyetine tamamiyle uygun bir görüşle tenkid ediyor.

ç) Nazarî ilimleri, «Yüksek İlimler, Orta İlimler ve Aşağı İlimler» e ayırıyor. Bu taksimde maddenin tedrîcî olarak kaldırılmasını hedef ediniyor. Yüksek İlimler: Madde ile alâkası olmıyan «Mâbâdet - Tabîa» (metafizik); Orta-İlimler: Bazı kere madeye, bazı kere madde ötesine taallûk eden Riyaziyat; Aşağı İlimler: Maddeye has olan Tabiîyyat ilimleri etrafında toplanıyor. İbn Sînâ'nın Riyaziyat ilmi ile Mâbâdet-Tabîa ilmi arasında yakınlık göstermesi garp âleminde XVII ve XVIII. asırlarda sezilmeye başladı.

d) İbn Sînâ bu yüzden bu'dün mütenahi olması hususunda kullandığı delil ve Aristo'cu feylesoflarla Kelâmcılar arasında hâkim olan burhan-ı tatbiktir. Bu ise nâmütenahının tefazülî (az çok farklı olması) esasına müstenit olmakla nâmütenahinin kıymeti sabit olmuyordu. Riyaziyat âlimleri uzun müddet nâmütenahiye kıymet vermiyorlardı. Nihayet Leibniz nâmütenahinin kıymetine dayanan asgar-ı nâmütenahiyi isbat etmekle İbn Sînâ'yı tasdik etti.

e) İbn Sînâ, bugün «Sûrî Mantık» da tamamiyle kıymetinî muhafaza eden kıyâs-ı şartî'yi vazeylemiştir.

f) Kaziyyelerin (prépositions) madde ve cihetlerini (modalité) beyan eden müveccehâtı (modales); «mutlaka, mümkîne ve zarurîye» olmak üzere üçe ayırıyor. Kant'ta aynı veçhile «assertoriques, problématiques ve apodictiques» kısımlarına ayırıyor.

g) İbn Sînâ kaziyelerde mevzu'un (sujet) kemiyeti (quantité) beyan olunduğu gibi mahmul'ün (prédicat) kemiyetini beyan edenlere munharif, yani tabiî vaziyetten sapan kaziyeler adını vermişti. Hamilton «Mahmul'ün kemiyetleşmesi» (quantification du prédicat) prensibi ile İbn Sînâ'nın ardından gitmiştir.

Tabiîyyat Cephesi :

a) Tabiîyyat ilimlerinde müşahedeye dayanan tecrübeyi tatbik etmek: Tabiîyyatı hem müşahede hem akıl sahasında yürüterek «istintaç» (deduction) ile müşahedeye dayanan tecrübe arasını buldu, boşluğu doldurdu, bu düşünceyi apriori (tecrübenin yardımı olmıyarak nazar ve akla dayanmak) suretiyle buldu. Orta çağlarda tabiatta hâkim olan istintaç ile faraziyenin yeni çağlarda hâkim olan müşahede ve tecrübenin âhenktar olduğunu gördü. Bu âhenk meselesi yeni feylesofları düşündürüyordu. Akıl kanunları ile tabiat kanunları arasındaki âhenk meselesini izah için ortaya atılan ampiristler, Leibniz ve Kant'ın nazariyelerini bize hatırlatıyor.

b) Hareketi, bugünkü «Zinde kuvvetler» nazariyesini andıran bir görüş ile tarif ediyor ki dinamizm prensibine uygundur.

c) XVII. asırda keşfi haber verilen su ve hava tazyiki hadisesini yedi asır evvel «Necat'» ında haber veriyor. Hava-i nesimi tazyıkı kanunlarını İtalyan fizik âlimi Toriçelli'den evvel ortaya koymuştur; Fransız mütefekkiri Mariotte ise 1679 da hava tazyiki kanununu tayin etmiştir.

ç) Yeni feylesofları meşgul eden iki İngiliz feylesofu Hamilton ile Stuart Mill taraflarından münakaşa olunan aslî ve talî kalitelerin (keyfiyetlerin) meselesinde,

keyfiyetlerin subjektif (enfüsî) olması üzerinde durmuştur.

d) Zelzelede nâr-ı merkezînin âmil olduğunu ilk defa ilim âlemine bildirmiştir.

Ruhiyat cephesi:

Tecrübî ruhiyat:

a) İbn Sînâ, hareket sistemini bugünkü İnfial (passion) Nazariyesine göre izah eder.

b) Zâhirî hâsselere mukavemet ve adalî hâsselerini de ilâve ediyor; bugünkü ruhiyat bu ilâveyi teyit eyliyor.

c) Aklın ilk mertebesi evvelâ «Akl-ı Heyûlânî» mutlak bir istidat, mutlak bir imkân mertebesidir. Bu mertebe düpedüz perdahlı bir levha halindedir. Bu düşünce Locke'un «Table Rase» ını andırır.

ç) İrade unsurları; cüz'î tasavvur, şevk, azim, sinirleri gevşetmek, yani bilfiil hareketten ibarettir. Klâsik kitaplarda fazla olarak bir de tereddüt vardır.

d) İbn Sînâ'nın Nazarî ve Amelî Akl'ı Kant'ta görülüyor. Kant, en yüksek mefhum olan «Allah» ile «Ruh» u Akl-ı Amelî ile buluyor; İbn Sînâ ise, Nazarî Akl'ın en yüksek derecesi olan Kudsî (Saintété) mertebesiyle buluyor.

e) Hasselerden gelen, muhayyileden gelen tasavvurları ve tecrübeden hasıl olan tasavvurları Descartes'ın «Tasavvurat-ı Fıtriye» (İdées İnnes) sini, «Tasavvurat-ı Mec'ûle» (İdées Factives) sini, «Tasavvurat-ı Müktesebe» (İdées Adventives) sini andırıyor.

Aklî Ruhiyat:

a) İlk evvel ruhu, ruhiyat tecrübesiyle isbat ediyor.

Descartes bu delili alıyor. Eski feylesoflar ruhu, mantık ile isbat ederlerdi.

Ruhu isbat hususunda getirdiği vahdet (unité), ayniyyet (identité) delilleri bugün Spiritualistler tarafından maddilere karşı silâh olarak kullanılıyor.

c) Ruhiyatta dinamisme dayanan Parallélisme sızıntısı vardır.

M â b â d e t - T a b î a :

a) Varlık tasavvuru bedîhîdir (évidente). Klâsik kitaplarda da böyledir.

b) «Düşünüyorum öyle ise varım» düsturunu bildiriyor.

Fourlanie, Valios ve Guillaume d'Auvergne'in beyanları veçhile Descartes, İbn Sînâ'nın düşüncelerine benziyen düşüncelerini İbn Sînâ'dan almıştır. Descartes düşüncesini İbn Sînâ'dan almasa bile İbn Sînâ Descartes gibi düşünmüştür.

c) Limmî yani müessirden esere intikal tarikiyle Anselme delilini beyan etmekle Descartes ve Leibniz'e mübeşşir oluyor. Hegel'in de selefi oluyor.

ç) İlk İllet (Cause Première) olan Allah ile tabiî kuvvetlerin müstakil olduğunu beyan eyliyor. Leibniz, tabiat ilmini an'anevî bir din ile vâsi mikyasta barıştırıyor.

d) «İnsan büyük âlemdir» nazariyesini yürütüyor.

e) Hayır ve şer nazariyesinde uz görüşlüdür. Şerri; «noksan, elem ve günah» kısımlarına ayırır. Leibniz de şerri mabadet tabiî (mevcutların tabiî noksanı), cismanî (elem) ve manevî (günah) kısımlarına ayırır.

f) İnayet-i Ezeliyye (Miséricorde Préétablie), Leibniz'in «Aheng-i Ezelî» sini andırıyor.

Mantık Cephesi	Tabiyyat Cephesi
8	5
Tecrübî Ruhiyat Cephesi	Aklî Ruhiyat Cephesi
6	3
Mabadet - Tabîa Cephesi =	Yekûn
7	29

20 — *İbn ül-Heytem (430)* :

a) Hak, «yalnız his ve yalnız akıl tarikleriyle elde edilemez; belki madde ve unsurî hissiyat, surî akliyyat olan düşünceler» yolunda giderek elde edilir. Kant'ta: «İlimlerin maddelerini tedarik eden tecrübe, ona suret veren akıldır» derdi.

b) İbn ül-Heytem ilk önce şekke düştü. Hiç bir yolu tutamadı. Descartes'a selef oldu.

c) Ahlâkî Sıfatlar'ı Miskeveyh gibi üç sıfat gösterdi; Leibniz'den evvel beyan etti.

ç) İlk defa göz şualarının gözden intişar etmiyerek hariçten geldiğini ve harice temas etmediğini meydana koydu.

d) Şebeke-i Ayniyye'nin rü'yet merkezi olduğunu ve onun üzerinde hâdis olan intibaın asâb-ı basariyye ile dimağa intikal ettiğini isbat eyledi.

e) Havanın kesafetine inkisar-ı ziyanın tahalüf ettiğini ve kesafet-i havâiyyenin irtifa ile değiştiğini de keşfetti.

f) Kuvvet-i Muharrike esaslarını eşeledi.

g) Cazibe esasını araştırarak cazibeyi bir kuvvet olarak isbat etmekle Newton'un selefi oluyor.

ğ) Sukût-u Ecsam Kanunlarını keşfetmekle Galilée'-nin de selefi oluyor.

h) Üçüncü olarak Tekâmül Nazariyesini belirtiyor.

21 — ***Ebû Saîd Ebû'l-Hayr (440) :***

İlk defa kıyasa ve birinci şekile itiraz etmekle yeni mantık vazı'ları olan Bacon ile Descartes'in selefi oluyor.

22 — ***Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî (505) :***

a) «Şek hakka iletir» düsturu ile İbn ül-Heytem gibi Descartes'in selefi oluyor.

b) Felsefeyi tetkik ederek aklın bütün metalip ve mesâili ihata hususunda müstakil olmadığını ve bütün müşkillerden perdeyi kaldıramadığını ortaya koyuyor. Bu düşünce Kant'ta görülüyor.

c) Zaman ve mekânı, hissî idrakin veya muhayyile-nin mümarıs şartı buluyor; bu veçhile zaman ve mekâ-nın haricî mefhumu kalmıyor. Kant'ta bu yolu tutuyor. Locke, Hume, Stuart Mill zaman ve mekânın haricî mef-humunu kabul etmiyorlar.

d) Muhabbet nazariyesini egoizm esasına dayıyor. Hobbes, Bentham ve Stuart Mill ile Schopenhauer ego-izmi yürütüyorlar.

e) Delilin yokluğundan delâlet ettiği medlûlün, ne-ticenin yokluğu lâzım geldiğini inkâr etmesi, bugün klâ-sik kitaplarda tatbik olunuyor.

f) Mümkinler arasında tayin ve tahsis prensibini vazediyor. Leibniz de mümkinler arasında tayini zarurî görmekle «İllet-i Kâfiyye» prensibini yürütüyor.

g) İman ile ilmi ayırmakla Hamilton'un selefi oluyor.

ğ) Akla ve tabiate itimat etmeyip vahye itimat etmekle Pascal'ın da selefi oluyor.

h) Farâbî gibi, garp mütefekkirlerine hadsî bilgiyi haber veriyor.

ı) Hususî bir pragmatizm tesisi hususunda mantık ve aklı istimal ediyor. Nitekim İslâm Ansiklopedisi'nin El-Gazzâlî maddesindeki ibare ayni ile şöyle yazılmıştır: «Pour etablire un système pragmatique particulière»

Bugünkü pragmatizmin temelini atıyor (1), Amerika mütefekkiri William James'e bir yol açıyor.

i) İhvan-ı Safâ'ya uyarak «Bu âlemden daha bedi' bir âlem mümkün değildir» nazariyesini yürütüyor.

j) İlliyet veya sebebiyyet prensibini inkâr ediyor. Âdet olduğu üzere sebep görülen şey ile müsebbip görülen şey arasında yalnız mukarenet (yakınlık) görüyor.

23 — *Ömer Hayyâm (513) :*

a) Pozitivisttir. «Âlemin başı ve sonu akıl ile idrak olunmaz» der.

b) Yavuz görüşlüdür. Maarrî gibi Schophenhauer'in selefidir.

c) İlk defa Yunan Kanun-u Medenîsi'ni iltizam etmiştir.

ç) Abdurrahman el-Hâzinî ile kendisinin riyasetleri altında icra olunan heyet rasatları takvimin islâhına sebep olmuştur. Bu ıslâh Gregor'dan (600) sene evveldir.

---

(1) Pragmatizm sistemine göre hakikatın miyarı amelî kıymeti olmakla hakikat sabit değildir. Marifet, gaye değil, belki hayatın kemalleşmesi hususunda kullanılan bir vasıtadır.

24 — *İbn Bâce (533)*:

Endülüs'te ilk Meşşâî feylesoftur. Ömer Hayyâm yolunda fıkhı atmış, Kanun-u Medeni'yi tutmuştur.

25 — *Ebû'l-Berekât Bağdâdî (548)* :

a) Nazarî ilimleri; zihnî, hissî ve küllî kısımlarına ayırıyor. İlimler ilmi adına verdiği mantık ve riyaziyatı «hâlis», heyeti «gayr-i hâlis» olan zihnî, tabiiyyatı hissî, mebâdî ilimlerini (İlâhiyatı) küllî ilimler sırasına koyuyor. Auguste Comte heyeti tabiiyyat ile riyaziyat arasına, Bain mantığı riyaziyat üstüne koyuyor. Spencer ilimleri üçe ayırıyor; Fonsegrive heyeti muhtelit «gayr-i hâlis» ilimler arasında zikrediyor.

b) İlâhiyat burhanları mütesavidir. İlâhiyatta nazarlar uyuşamaz. Auguste Comte felsefesini bu esas üzerine bina etmiştir.

c) Riyaziyat mutlak yakîn, tabiiyyat nisbî (relatif) yakîn, ilâhiyat tabiyyatan ziyade nisbî yakîn ifade eder. Bugünkü metodoloji kanunları da böyledir.

ç) İlk defa Bu'd-ün nâmütenahi olduğunu bildiriyor. Almanya'da Nicolaus, İtalya'da Brono, Fransa'da Pascal bunu ortaya koymakla Yeni Felsefe bu nazariyeyi yürütmüştür.

26 — *Şakirdi Harzemli Türk Feylesofu Mahmut:*

Üstadının ilmini şarkta yayıyor. Ebû'l-Berekât müstakil feylesoftur. Aristo ve İbn Sînâ'nın karşılarına çıkmıştır.

27 — *Endülüs Feylesofu İbn Tufeyl (580)* :

İlk defa Batlamyos nazariyesini kaldırıp yerine yeni nazariyeyi koymak istedi. Ecrâm-ı semâviyenin hareket-

leri için yeni nizam koydu. Dahilî ve haricî dairelerde hataya düşmeksizin ecrâm-ı semâviyenin hareketlerini tahakkuk ettirdi. Böylece Nicolaus, Copernic ile Képler'-in selefi oldu.

28 — *Şakirdi Petrucci :*

Üstadının nazariyesini yürüttü.

29 — *Şihabuddîn Sühreverdî (587) :*

a) İşrâkî Felsefesi şeyhi, Aristo Mantığı'nın muhtelif baplarında yanlışlıklar buldu; böylece Yeni Felsefe vazı'ları Bacon ile Descartes'in selefi oldu.

b) Uz görüşlü olmakla ismi geçen yeni feylesofların da selefidir.

c) Rasyonalistleri şiddetle reddeder.

30 — *İbn Rüşd (595) :*

a) Mütevâli Hilkat nazariyesinde Descartes'in seleflerindendir.

b) Beşerin «Ukul Birliği» nazariyesi ile Leibniz'in Monad Birliği (Monopsychisme) yani daha ziyade münkasem olamıyan ve maddî olmıyan «Monad'lar Birliği» nazariyesi arasında benzerlik vardır.

c) «Nüfus Birliği» nazariyesi ile insaniyetin ebedî hayatını bildiriyor. August Comte «vücut-ı âlâ, vücud-ı âzam-ı insaniyettir» diyerek insaniyet dinini vazediyor. Bugünkü «İlleti Gâiye» delilini izah eyliyor.

ç) İslâm Dinini faik görmekle beraber semâvî dinler hakkında pek ziyade müsamaha gösteriyor. Elden geldiği kadar yeni fikirlerin temeli olan umumî bir uhuvvet tavsiye eyliyor.

d) Hareketsiz hiç bir şey vaki olmaz düşüncesi Dugald Stewart'ın düşüncesine benziyor.

e) Feylesoflar arasında kadınlara pek çok salâhiyet veriyor. Erkekler gibi harpte bulunabileceklerini bildiriyor; böylece feminist oluyor.

31 — Endülüs etibbasından *Ebül-Kâsım b. Halef b. Abbas*'ın mesanedeki taşı çıkarmak hususunda cerrahî ameliyatı, asr-ı hazırda en ileri gelen operatörlerin yaptıkları ameliyatın aynı idi.

32 — *Fahr-i Râzî (606) :*

a) Ruhu isbat hususunda üçüncü delil ile, yani bedenin daima tegayyür edip «ben» in asla mütegayyir olmadığı tarzında getirdiği delil ile ruhiyyun, maddiyunu reddederler.

b) Atomda hayat ve aklı kabul eder. Bu mütalâa «Bugünkü eşya uyuşuk bir faaliyet sahibi olan atomlardan mürekkeptir», «Fizikî kuvvetler, görülmeyen eczasının hareketleri ile izah olunur» nazariyesinin izidir.

c) İbn Sînâ gibi Hamilton ile Stewart münakaşalarından bahsediyor.

ç) Cismanî haşrı isbat hususunda getirdiği delil Kant'ın, ruhun bakası hususunda getirdiği fazilet delilinin aynıdır.

d) «Bilgi bedahet veya delile müstenit olan câzim bir itikattır» yolundaki tarifi, Spinoza'nın «Hak, bir mananın mevzuuna mutabık olmak iktiza eder» tarzındaki tarifine temas ediyor.

33 — *Muhyiddîn Arabî (638):*

a) Eşyanın hakikatını bilmek mümkün değildir, yal-

nız maddesinden ayrılmıyan vasıfları bilmek mümkündür.

Kant'ın intikaadî mezhebi bundan başka bir şey değildir.

b) Hakikatlar ya maddî veya manevî olur. Maddî ilimler his ve akıl; manevî ilimler keşif ve ilham yolları ile idrak olunur. His ve akıl yolu ile idrak olunan maddî hakikatlere tabiat nurları denir. Tabiat nurları haricî âlemin, dış yüzünden istidlâl ile hasıl olan hakikatlerdir. Haricî âlemin iç yüzü keşif ve ilham ile hasıl olan maârif-i ilâhiye'dir. Tabiat nurları, Descartes'da, Locke'da, Leibniz'de, Bell'de görülüyor. Descartes her insanda müşterek aklın tabiî nuru vazıh ve mütemeyyiz tasavvur (perception eclair et distincte) ile bilinir; Bell ve Bayle, tamamiyle Descartes'in vazıh ve mütemeyyiz bilgi ve aklın «tabiî nur» miyarından hareket eder. Locke, «Aklımızın tabiî nuru vasıtasiyle ahlâk bilgisine erişebiliriz» diyor. Nihayet Leibniz «Aklın ezelî nuru bize fazilet öğretebilir» yolunda bulunuyor.

c) Spinoza, (Nature naturante, Nature naturée) «Tabiat-ı tâbia ve tabiat-ı matbua, yani Allah ile âlem, zat ve müessir olması itibariyle fâil, zahir ve müteessir olması bakımından kaabil tabiatlardır» düsturunu Muhyiddîn Arâbî'den almıştır. Alman mütefekkiri Jakobi, «kat'î olarak isbat iddiasında bulunan herhangi bir felsefe Spinoza felsefesi olmalıdır» mütealâsını yürütüyor.

ç) «Tabiat ne artar ne eksilir» nazariyesi Alman mütefekkiri Helmholtz'da, Huygens'de yer buluyor. Helmholtz, «Muhafaza-i kudret» nazariyesini bildiriyor. Huygens ise hareket miktarının kudret yekûnunun daimî olduğuna kaail oluyor.

d) Canlı, cansız maddelerde hâkim olan kanunların, «Hiç bir şeyin hakikatı mahvolmaz»; bu düstur ile muasır kimya vazı'ı Lavosier'nin «Hiç bir şey ademden yaratılmaz ve mahvolmaz» düsturu mahiyet itibariyle birdir. «Doğum, ölüm esasen sırf bir isimden ibarettir; ne tamamiyle mahvolmak ne yeniden husul bulmak yoktur» düşüncesini ortaya atan Leibniz'e bir iz gösteriyor.

e) «Camidler, canlıdır» nazariyesi ile İtalyan Paracelsus'un, Bruno'nun, Campanella'nın ve Alman mütefekkiri Fechner'in selefi oluyor.

f) «Âlem, a'râz mecmuasıdır, Allahın tecellisi dâim'dir» nazariyesi ile, Kelâmcılar ve İbn Rüşd gibi mütevâlî hilkat nazariyesini bildiriyor.

g) «İnsan-ı kâmil, ilâhî ve kevnî âlemi câmidir» düşüncesi, Schelling'de görülüyor. Schelling: «İki zıd bir mebde-i âlîden sâdır olur» diyor.

h) «İnsanın cismanî ve manevî mahiyeti Allahın hüviyetidir» düşüncesi Auguste Comte'da «İnsaniyet Mabudu» şeklinde görülüyor.

34 — *Efdalüddin Huncî* (641), *Hüsrev-î Şâhi* (672) ve *İbn Vâsıl-ı Hamevî* (697) son zamanlarda şüpheye düştüklerinden Bayle'ın selefi oluyorlar.

35 — *Nasîr-ı Tûsî (672) :*

a) Yavuz görüşlü olmakla Hartmann'ın selefidir.

b) Çocuk terbiyesinden uzun uzadıya bahsetmekle terbiye meselesi ile uzun uzadıya meşgul olan Locke'a mübeşşir oluyor.

c) Tekâmül sistemini izah ediyor.

ç) Batlamyos nazariyesini tenkit etmekle Copernic'e mübeşşir oluyor.

36 — *Celâlüddîn Rûmî (672) :*

a) «Hayat rüyadır» görüşünü Schopenhauer'den evvel haber veriyor.. Paul Janet'nin beyan ettiği üzere Schophenhauer, «Varlık hariçte tahakkuk eden iradeden başka bir şey değildir.» diyor. Tecrübe ile bu âlemin fena bir rüya olduğuna inanıyor.

b) İlk defa, Fars dili ile, manzum olarak, tekâmül sisteminden ve hayat kavgalarından bahsediyor.

c) Bir mısraında «O, sensin, varlığını kendinde ara» demekle Alman mütefekkiri Steiner ile temasta bulunuyor.

ç) Yine bir beytinde «Elektrik zerrelerinden yapılan kâinat tertibi» Newton'un cazibesinden ziyade bugünkü atom ve elektron nazariyesini bildiriyor.

37 — *Burhanüddîn-i Nesefî veya Necmüddin-i Ömer ün-Nesefî (682) :*

Akâid-i Nesefiyenin baş tarafında «Şu gördüğümüz şeylerin hakikatleri vardır; onlara da ilim sabit olur» nazariyesi ile bugünkü «Hakikiyye-i Tabîiyye» sistemini, İskoçya feylesoflarından evvel haber veriyor.

38 — *Muhammed Kazvînî (682) :*

Tekâmül sisteminden bahsediyor.

39 — *İbn Teymiye (728) :*

a) Cenab-i Hakkı bugünkü illet-i gâiyye delili ile isbat ediyor. Bu babda İbn Rüşd ile birleşiyor.

b) «Allah mesel-i âlâdır. Vücudun ve kemalın menbaıdır. Cenâb-ı Hak, her mevcuttan ziyade kemale müstehaktır, daha lâyıktır» yolundaki izahı, «kıyas-ı ulâ»

delili ile Descartes'in kemal delili arasında benzerlik görünüyor.

c) «Vucud-ı zihnî'den vucud-ı harici» ye intikal hususunun safsata (sofizm) olduğuna tenbih etmekle Kant'a mübeşşir oluyor.

40 — *Kemâluddîn-i Demîrî (808) :*

Hayvanat tarihini Fransız mütefekkiri Buffon'un «Hayvanatın Tarih-i Tabiîsi» nden yedi asır evvel yazmıştır.

41 — *İbn Haldun (808 - 1406) :*

(Tarih ül-Felâsifetil-İslâm fil-Meşrık'i ve'l-Mağrib) te İbn Haldun'un İtalyan Machiavel, İngiliz Gibbon, Alman Haeckel'in üstadı olduğunu şüphesiz gösteriyor.

a) Felsefe-i İçtimaiyye müessisidir. Avrupalılar henüz uykuda iken içtimaî, siyasî, iktisad-ı siyasî, iktisad-ı içtimaî ilimleri ile tarih felsefesi ve «Kanun-u âm» hakkında yeni bahisler yazmıştır.

b) İçtimaî mevcutların menşeleri hakkındaki mütalâası hukuk ilminin tarihî ve amelî metoduna uygundur. İngiltere, Fransa ve Avusturya'da bu tarzda vakayi ve ahval hakkındaki görüşleri aynı tarzda izah olunuyor.

c) Nizam-ı İçtimaînin umumî kanunlarından bahsederek içtimaiyat ilmini beyan ediyor. İçtimaiyat ilminde bütün hadiseler kanunlara bağlıdır. Montesqieu bu mevzuayı ortaya sürmekle İçtimaiyat ilmini tesis etmiş sayılabilir.

ç) Tarihin başlı başına bir ilim olduğunu meydana koyuyor. Gayesini «İçtimaî hayatı öğrenmek» görüyor. Bu düşüncesi ile Montesqieu, Rousseau ve Condorcet'nin,

daha sonra Auguste Comte ile Durkheim'in selefleri oluyor.

d) Bir nevi ilmî ve siyasî ilimler arasında umum devletlerden bahsederek devletlerin istikrar ve sukut sebeplerini gösteriyor. İngiliz müverrihi Gibbon, Roma devletinin inkırazı sebeplerini ararken ayni hat üzre yürümüştür.

e) Siyasî ve içtimaî iktisat ilimleri bahsinde zikrettiği prensiplerin Karl Marx'ın «Re'sül-Mâl» (Das Kapital) inde tohumları vardır.

f) İlimlerin aksamını ve metodlarını talim hususunda medeniyet ile münasebetlerini ve ilmin tarihleri hakkındaki mutalâası pedagoji mahiyetindedir. Son zamanda en büyükleri William James ile Spencer ve Froebel ilh... dır.

g) Muhitin, insanların renginde ve huyundaki tesirinden, yani muhite intibak kanunundan bahsederek Darwin sistemini bildiriyor.

h) Kâinatın monist (vahdetci) tarzını kabul etmekle «İçtimaî hadiseler de tabiatta görülen kanunları tatbik eder, insanlar hayvan zümresini idare eden umumî kanuna bağlıdır» nazariyesi ile monism (vahdetcilik) sisteminde Haeckel'in üstadı oluyor.

1) Devletlerin medeniyetleri v.s. ümranları hususundaki görüşleri «Hendese-i askeriyye», ye temas eder.

İ) Şiddetli sıcak, soğuk ve itidâl dereceleri insanın yaradılışında ve kısımlarında müessir olduğunu beyan eder, bu veçhile İngiliz Th. Buckle'in selefi olur.

j) «Ümran ve medeniyetin medenî ve dinî terakkiyatı ancak mutedil iklimlerde cari olur». Bu mütalâa ayniyle Montesqieu'de görülür.

k) İçtimaî kanunları, tarihî vak'alardan almış ve hükümetlere bir takım nasihatlerde bulunmuş olmakla, Machiavel, «Hükümdar» eserinde Roma Tarihi hadiselerini araştırırken üstadı yolunda yürümüş ve hükümetlere aynı nasihatlarda bulunmuştur.

l) Mâlikî Kadısı İbn Haldun ilk defa cemaat için dini zarurî görmekle beraber devlet ve memleket kurmak için dinin ve peygamberin zarurî olmadığına kail oluyor. Bu veçhile bir nevi lâyik hükümeti caiz görüyor.

42 — *Simavnalı Bedrüddîn (821)* :

Bedenı, ruh suretlerinin birikip kesafet peyda etmesi şeklinde görüyor. Madde ruha raci oluyor. Böylece, Leibniz, Ravaisson ve Fouillée ile temasta bulunuyor.

43 — *Hızır Bey (863) :*

Kaside-i Nuniyye'sinin başında «Hakkın hakikatı akla sığmaz» diyerek Spencer ile Littré'nin (İnconnaissable= Lâ-ya'kil) ini haber veriyor.

44 — *Hacı Bayram (833) :*

Bir şiirinde Celâlüddin-i Rûmî gibi

«Bilmek istersen seni

Can içinde ara canı»

demekle «ben» lâfzının, insanın hakikatinden ibaret olduğunu bildiriyor. Alman mütefekkiri Steiner de «ben» lâfzını, nefs-i insaniyenin zarfı gösteriyor.

45 — *Kınalı Zade Ali Efendi (979) :*

a) «En zahir olan eşya kendi hakikat-ı zatiyyesidir. Herkes kendi nefsinin varlığına vasıtasız muttali olur. En açık olan şey kendi hakikat-ı zatiyyesidir. Bu husus

delile muhtaç olmıyan bir bedihî (évident) dir» sözlerini söylüyor. Bu sözlerle Descartes'in «Düşünüyorum öyleyse varım» düsturunu başka bir üslupta beyan ediyor: «Her şeyden şüphe olunur, yalnız düşünceden şüphe olunmaz. Düşünce de ruha delalet eder» (Descartes).

b) Reviş-i hakîm, nazar-ı feylesof; akl-ı sırf kaziyyelerini tetebbu etmeye maksurdur; yani hâkimin gidişi, feylesofun istidlâli, sırf akıl kaziyelerini araştırmaya mahsustur. Bu söz Kant'ın «Akl-ı Mahzı Tenkid» eserine yol açıyor. Kant'dan evvel akl-ı mahzı araştırmanın ehemmiyetini bildiriyor.

c) Çocuk terbiyesine ehemmiyet veriyor. Terbiyeyi muhtelif safhalara ayırıyor. Muhitin terbiyesini de nazar-ı itibara alıyor. Bu bapta Nasîr-ı Tûsî ile beraber yürüyor.

ç) «İnâyet-i Ezeliyye, âlemin nizamını teyit eder» sözü ile İbn Sînâ'ya uyuyor. Leibniz ile Wolf'un «Aheng-i Ezelî'» sini andırıyor.

d) İradenin unsurlarını İbn Sînâ gibi tahlil ediyor.

e) Tekâmül sistemini bildiriyor.

46 — *Kâtip Çelebi (1067) :*

«Her kesrete vahdet canibinden başlaya» sözü ile Spencer'in felsefe tarifine temas ediyor.

47 — *Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi (1186) :*

a) Darwin Nazariyesi'ni izah eder.

b) «Âlem-i Kebir ve Sagîr» sistemini yürütür.

48 — *Kelîm-i Hemedânî :*

Ömer Hayyam gibi pozitivisttir.

TEKÂMÜL SİSTEMİ

(Évolutionnisme)

Tahavvül (Transformisme) sistemi, ilk önce Fransız mütefekkiri Buffon ile başlamış, diğer Fransız mütefekkiri Lamarck ardından gitmiştir. Tahavvül Sistemi'nin asıl müessisi Lamarck'tır. Bu sistem canlı olan nevi (espèce) lerin sabit olmayıp evvelki neviden hasıl olabilecek bir sistemdir. Tahavvül Sistemi Darwin tarafından tafsil olunmuştur. Darwin ile tahavül sistemi terakki ve inkişaf bulmakla tekâmül sistemine kalbolunmuştur. Bu yüzden Tekâmül Sistemi Darwin Sistemi sayılmıştır. Darwin Allaha mutekit idi. Allahın, bir nevi, diğer bir neviden yarattığına kail idi. Bundan nâşi Darwin Sistemi, bir takım İslâm mütefekkirleri tarafından yürütülmüştür. Darwinizm, eskidenberi El-Cezire (Mezopotamya) nın dinî hurafelerinde tohum olarak var idi. Darwinizm'i ilk defa ortaya atan Müslüman mütefekkirleridir. Nitekim Amerika mütefekkiri Draper, «İlim ve Din Kavgaları» eserinde bunu apaçık bir lisanla beyan ediyor: «Bazı yüksek ve derin mütalâalar vardır ki Avrupa ve Amerikalıların tabiatlarına doğmuş zannolunurken İslâm eserlerinde görülerek taaccüp olunuyor. İşte tekâmül sistemi bu cümledendir. Canlı mahlûkların tedricî bir surette meydana geldikleri asrımız keşfiyatından zannolunurken, bunların İslâm dershanelerinde okunduğu görülüyor. Hattâ müslümanlar bu sistemi uzvî olmıyanlara bile şamil kılıyorlar».

Bu mühim olan davayı İslâm mütefekkirlerinin eserleri ile Draper'i tasdik edeceğiz:

1 — *El-Câhiz (255) :*

İlk evvel (El-Hayvan) risalesinde bu bapta bazı müşahadeler zikrediyor. Fakat sistemin usul ve kavaidinden bahsetmiyor.

2 — *İhvân-ı Safâ* risalelerinin bir çok yerlerinde sistemden bahsediyor. Sistemi, uzvî cisimlere hasretmiyor. Belki madenî cisimlere de şamil kılıyor. İstifâ-yı Tabiî (selection naturelle) tabirine bedel İnâyet-i Rabbâniyye ve Hikmet-i Samadaniyye (Providence) tabirini kullanıyor: İnsan mertebesine yakın olan mertebede, türlü türlü hayvanlar gösteriyor, cismanî teşekkül itibariyle maymun, ahlâk-ı nefsiyyesi itibariyle at, zekâsı itibariyle fil, papağan, bülbül ve güvercin, sanatı itibariyle bal arısı insana yakın oluyor. Su, hava, ateş ve toprak arasında da bir tertip gözetiyor. Unsurların cüzilerinden hasıl olan madenlerden başlıyarak sırası ile nebatı ve hayvanı geçerek insan mertebesine kadar mertebeler silselesi vazediyor. Her bir mertebenin son mertebesi üstünde bulunan ilk mertebesi birbirine muttasıldır. İnsanın ilk mertebesi hayvan ile ittisali olan insandır. Bu insanın en aşağı mertebesi sureta insan, fiili itibariyle hayvandır. Nitekim yalnız mahsüsleri bilip, cismanî haberleri tanıyan, ancak bedenin salâh bulmasını arıyan ilh... İnsanlar surette insan fiilde hayvandır. İnsanın son mertebesi melekler mertebesine erişenlerdir ki ulûm ve maarif ile hayat bulmuş kalb gözleri açılmış, ruhanîleri, aklî mevcutları kalb gözleri ile görmüş olanlardır ki, nefislerinin cevherleri pâk olmakla ruhlar âlemini müşahede ederler. İhvân-ı Safâ kendilerinin son mertebeye erdiklerini beyan ediyorlar.

3 — *Ebû Ali Miskeveyh (421) :*

Et-Tâhâre, Tehzîb ül-Ahlâk, El-Fevz ül-Asgar'da tekâmül sistemini şöyle izah ediyor: Cisimler arasında ittisaller ve iftiraklar mevcutların mertebeleri vardır. Hayvan mertebelerinin en son mertebesi insanı andıran ve insanlara benziyen hayvanlardır. İnsan ufkunun ilk mertebesi hayvan ufkunun son mertebesiyle ittisal kesbetmekle hayvan ufkunun nihayeti maymun ve maymuna benziyen hayvan olur. Hayvan ufkundan sonra ufak bir ziyade ile akıl, temyiz ve nutuk hassalarını kabul eden insan gelir. Bunlar ilk mertebede olan şimal ve cenupta mamure haricindeki insanlardır. Maymundan az farklı olan zenciler de bu cümledendir. Miskeveyh'in izahı bugünkü nazariyeye daha uygundur. İnsanın son mertebesi hakkında Ihvân-ı Safâ ile mutabakat vardır.

4 — *İbn ül-Heytem (430) :* (1)

Draper'in beyanına göre tekâmül sistemini şöyle izah eyliyor: İnsan maddî âleminden başlıyarak bir takım mertebeleri geçiyor; sırası ile öküz oluyor, eşek oluyor, at oluyor, maymun oluyor, maymun mertebesini geçirip insan mertebesine varıyor. Mevlâna Emir Ali'nin «Ruh-i İslâm» tercümesinde İhvân-ı Safâ tarzında bir takım izahları vardır: İnsan mertebesinde kalmayıp üstünde sırf ruhanî olan mevcudat yani melâike, hepsinin fevkinde de ilâhiyet vardır.

5 — *Nasîr-ı Tûsî (672) :*

İlk defa Fars dili ile yazdığı «Ahlâk-ı - Nâsırî» de Miskeveyh'e uyuyor, Sûdanileri hayvana bitişik insan gösteriyor.

---

(1) Draper de dahil olduğu halde pek çok müsteşrikler İbn ül-Heytem ül-Hâzin'i gösterir.

6 — *Celâlüddîn-î Rûmî (672) :*

İlk defa Mesnevîsinde, fars lisanı ile manzum olarak şöyle izah ediyor; meali şu yoldadır: «Ben camit iken öldüm, nâmî oldum, nâmî iken yine öldüm, hayvan oldum. Hayvan iken de öldüm, âdem oldum. İnsan iken ölür, meleklerden olurum». Diğer bir nazmının meali şöyledir: «Âdem oğlu evvelâ cemat iklimine geldi, oradan kalkıp nebat iklimine geçti, burada yıllarca kaldı, cemat iklimini ve o iklimdeki kavgaları anmadı. Nebat ikliminden hayvan iklimine düştü. Bu iklimde nebat halini hatırlamadı, Halîk Taalâ onu hayvan ikliminden insan iklimine çekti. Böylece bir iklimden diğer bir iklime dolaşa dolaşa şimdi âkıl ve âlim oldu».

Mevlânâ Celâlüddîn-i Rûmî'nin zikrettiği kavgalar Darwin'in (Concurrence Vitale) «Hayat Mubarezesine» ne kadar benziyor! Şu kadar ki Şeyh Celâlüddîn-i Rûmî'nin kavgaları Darwin'in hayat mubarezesinden daha şâmildir. Mevlânâ, Miskeveyh'in sözünden fazla bir şey söylemiyor. Yalnız «ufkunu» «iklime» çeviriyor.

7 — *Muhammed Kazvînî (682) :*

Acâib ül-Mahlûkat'ta İhvân-ı Safâ ve Miskeveyh'e uyarak tekâmül sistemini izah ediyor.

8 — *İbn Haldun (808)* :

Kitâb ül-İber ve Divan ül-Mübtedâ ve El-Haber mukaddimesinde tekâmül sistemini bildiriyor. Fazla bir şey yazmıyor.

9 — *Kınalı Zâde Ali Efendi (979) :*

En evvel Türkçe olarak Ahlâk-ı Alâî'sinde tekâmül sisteminden bahsediyor; insan ufkuna en yakın olan maymun, at, fil ve tûtiyi gösteriyor. Bu hususta İhvân-ı

Safâ'ya uyuyor. İnsan ile hayvan arasına «nesnâs» 1) ile «vaşak» 2) koyuyor.

10 — *Abdulkadir Bîdil (1133) :*

Türkistan Türklerinin edip ve mutasavvıflarından olup divanında tekâmül sistemini izah ediyor. Şu beyti ile maymunu tasrih ediyor:

«Hîç şeklî bî heyulâ kâbil-i sûret neşüd

Ademî hem pîş ez'an âdem şeved pûzîne bûd»

yani «Hiç bir şekil heyûlâsız suret kabul etmez. Ademî âdem olmadan evvel maymun idi». Şu kadar ki bu beyt doğrudan doğruya Bîdil'inmidir, yoksa eskidenberi söylenip geldiği halde Bîdil tarafından iktibas mı edilmiştir? Her nasıl olursa olsun âdemî ile maymun arasındaki ittisal şark mütefekkirleri arasında şayidir.

11 — *Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi (1186) :*

«Marifetname» adlı külliyatında (Ansiklopedisinde) tekâmül sistemi için ayrı bir bap açıyor, İhvân-ı Safâ ile Miskeveyh'in «Ittisal», «Mertebeler» ve «Tekâmül» nazariyesi hakkındaki sözlerini hülâsa ediyor, insana en yakın olan hayvanı maymun gösteriyor. Maymunun kılından ve kuyruğundan maada bütün azasının içi ve dışı insana benzediğini düşünerek böyle hükmediyor. İnsan, insan-ı kâmil mertebesine, oradan akl-ı külli (3) mertebesine eriyor. Sonunda Celâlüddîn-i Rûmî'nin «Ben camit iken öldüm, nâmî oldum» mısraı ile başlıyan kıtasını ilâve ediyor.

(1) Nesnas yaban âdemidir nitekim «nas gitti nesnas kaldı» denmiştir.

(2) Vaşak, başak denilen hayvandır.

(3) «Akl-i küllî, veya ilk akıl, felsefe istilâhıdır ve ilk muharriktir, bu da Allahın kendisidir. Aristo'nun bu reyini İslâm Meşşâileri «Peripateticiens» kabul etmezler. «Akl-ı küllî'yi, Allahın ilk muharriki sayarlar; mutasavvifece «Levh-i Mahfûz» ve Kalem-i âlâdır.

TENKİT

Tekâmül Sistemi, son zamanlarda itibardan düşmüş, kifayetsizliği tahakkuk etmiştir. Bu bapta iki delil getiriliyor :

1 — İnsanın vaziyet-i veçhiyesi, zaviye-i kaaimedir; şekil itibariyle insana yakın olan maymunun, zaviye-i veçhiyesi asla zaviye-i kaaimeye çıkamamıştır.

2 — İnsan arkasını elleri ile kaşır, maymun hiç bir vakit elleri ile yani ön ayakları ile kaşıyamaz yalnız arkasını siler.

İLÂVELER

1 — Ebû Abdullah el-Harezmî, Fergana'lı Ahmet b. Kesîr ve Ebû'l-Vefâ'nın Zeîc düsturları Avrupa'da D'-Alembert ve Laplace gibi büyük riyaziyeci ve heyyetçilerin dimağlarında yer bulmuştur.

2 — Ferganalı Ahmet b. Kesîr'in «Kitab ül-Harekât üs-Semâviyye» si, D'Alembert tarafından derin hürmetle takdir olunuyor.

3 — İslâm heyyetçilerin eskilerinden olan Maşallah Usturlap ile Küre-i Müşebbeke, ecrâm-ı semaviye'nin mahiyetleri ve hareketleri hakkında yazdığı eserleri bu gün ehl-i ilim takdir ediyor.

4 — Meşhur riyaziyecilerden El-Kûhî'nin yaz inkilâbı ile sonbaharda günün itidâline dair keşifleri vardır.

5 — Avrupa'da Endülüs'te 1190 senesinde yapılan Seville rasathanesi büyük riyaziyeci Câbir b. Efyah'ın nezareti altında inşa olunmuştur.

6 — Müsteşrik Humbold, Müslümanları ulûm-ı tabiiyyenin hakikî mucitleri olarak yadeder. Çünkü Müslümanlar eskilerin kaba saba bilgilerinden müsbet ilimler çıkarmışlardır.

7 — Müslümanlar kimyagerliği ihtira, kimyada potas, sublime, sülfirik asit ilh.. keşfetmişlerdir.

8 — Müslümanlar musikiyi bir fen seviyesine çıkarmışlardır. Bu bapta bir çok eserler yazılmış, makamlara göre tasnif olunmuş ve yeni musiki aletleri ihtiva lara göre tasnif olunmuş ve yeni musiki aletleri ihtira olunmuştur.

9 — Kadınlar erkekler gibi ilim hayatına atılırlardı, kendilerine mahsus medreseleri vardı. Bu medreselerin en mühimlerinden biri Kahire'de (684) tarihinde Türk hükümdarı Melik Zâhir'in kızı tarafından tesis olunmuştur.

10 — İslâm kimyagerlerinden Beşîr «Kamer-i Âlâ» adını verdiği bir cisim keşfetmiştir. Bu cisim karanlıkta ışık vermekle fosfordan başka bir şey değildir. Kimyagerimiz Brandt'dan evvel fosforu keşfetmiş oluyor.

11 — Mâdeniyattan ilâç tertip etmek usulünü ilk önce İslâm hekimleri bulmuşlardır.

12 — Çiçek aşısı ilk önce Osmanlı Türkleri tarafından bulunmuş, ondan sonra Avrupa'ya geçmiştir.

13 — İlk tımarhane, Kanûnî Sultan Süleyman tarafından yaptırılmıştır.

14 — Semerkant Rasathane müdürü Gıyasüddîn Cemşîd tarafından kullanılan Zırâî Âşâr usûlü Avrupa'da XV. asırda kullanılmıştır.

CETVEL

FRANSIZ MÜTEFEKKİRLERİ

1 — *Descartes :*

a) «Şek Metodu», İbn ül-Heytem ve Gazzâlî-de vardı

b) «Düşünüyorum, öyle ise varım» düsturu ayniyl İbn Sînâ'da vardır. Kınalızâde Ali Efendi bu düstur diğer bir üslûp ile beyan etmiştir.

c) «Mütevâlî Hilkat Nazariyesi» Kelâmilerde, İb Rüşd'te ve Muhyiddîn-i Arabî'de vardır.

ç) «Surî mantık» a itirazı Ebû Said Ebû'l-Hayır il Şihabüddîn-i Sühreverdi'de vardır.

d) «Tabiat Nuru», Muhyiddîn-i Arabî'de vardır.

e) «Manevî Aşk», mutasavviflerde görülüyor.

f) Kemal delili, İbn Teymiyye'de bulunuyor.

g) Tasavvurat-ı Fıtriyye, Mec'ûle ve Müktesebe'nin aslını İbn Sînâ beyan ediyor.

ğ) Ruhu, ruhiyat tecrübeleri ile isbatı yine İbn Sînâ beyan eyliyor.

h) «Anselme» delilini de itiraz varit olmıyacak tarzda baş feylesof bildiriyor.

2 — *Gassendi :*

a) Allaha itikat ile beraber maddî âlemi kabul etmesi eski Kelâmîlerde vardır.

b) Muasır Tabiat Sistemi, Ebû Bekr Râzî'de vardır.

3 — *Euler*'in halis tecrübe metoduna dayanan tabiat ilmi, Ebû Bekr Râzî'de vardır.

4 — *Maupertuis*'in, arzın mesahasını idare etmesi Musa Oğullarında görülüyor.

5 — *Pascal :*

a) Bu'dun nâmütenahi olması Ebû'l Berekât-ı Bağdâdî'de bulunuyor.

b) Akla ve tabiata itimat etmemesini Gazzâlî beyan ediyor.

c) Fenelon'un âlemin bediî olması hususu Kelâmîlerde vardır.

7 — *Malebranche :*

a) «İllet-i Muidde» nazariyesini, feylesoflarımız beyan ediyorlar.

b) Allahı eşyada görmesi mütasavvıfede vardır.

c) Uz görüşlü olmasını Nazzâm, İhvân-ı Safâ, Gazzâlî ve Suhreverdî bildiriyorlar.

8 — *Condillac :*

Zihnî ve haricî külliyi kabul etmemesi yüzünden Sûrî Mantığı inkâr etmesini eski Kelâmcılar ileri sürüyorlar.

9 — *Lavoisier*'nin «Hiç bir şey ademden var olmaz» düsturu, mahiyeti itibariyle Muhyiddîn-i Arabî'de görülüyor.

10 — *Claude Bernard*'ın «Ne vakit ameliyathaneme girersem ibadethanemin kapısını kaparım» düşüncesinin aslı tamamiyle Sicistanlı Ebû Süleyman'da görülüyor.

11 — *Montesqieu*'nün içtimaiyat ilmi ve içtimaî felsefesi, İbn Haldun'da vardır.

12 — *Voltaire*'in yavuz görüşlü olması Nûşencânî'de vardır.

13 — ***Rousseau*:**

a) İçtimaî felsefesi tamamiyle İbn Haldun'da vardır.

b) «İçtimaî mukavele» nazariyesinin aslı Farâbî'de yer tutmuştur.

14 — *Condorcet*'in, içtimaî felsefesi tamamiyle İbn Haldun'da vardır.

15 — ***Bayle*:**

a) Tabiî Nuru, Muhyiddîn-i Arabî'de görülüyor.

b) Şüpheciliği Efdalüddin Huncî ve Husrev Şâhî ile İbn ül-Vâsıl'da vardır.

16 — ***Ravaisson*:**

a) «Hadsî Bilgi» metodu Farâbî ile Gazzâlî'de vardır.

b) Maddenin ruha râcî olması keyfiyeti Bedruddîn'de vardır.

17 — *Guyau*'nun ölümden kurtulması çareleri hakkındaki buluşları Miskeveyh'de yer tutmuştur.

18 — *Cuvier*'nin «Eski maddeler yerine hissolunmaksızın yeni maddelerin kaim olması düşüncesi» Belh'li Nazzâm'da yer bulmuştur.

19 — ***Auguste Comte*:**

a) İlmi tasnifi tarzı, Ebû'l-Berekât Bağdâdî ile Miskeveyh'de görülüyor.

b) Positivizm nazariyesi Ömer Hayyam ile Kelîm-i Hemedânî'de bulunuyor.

c) İçtimâiyat'ın aslı İbn Haldun da vardır.

ç) İnsaniyet Dini'nin esası İbn Rüşd'de bulunur.

d) İnsaniyet Mabudu'nun esası Muhyiddîn-i Arabî'de görülüyor.

20 - 21 — *Buffon*'un ve *Lamarck*'ın «Tahâvül Sistemi» ni yukarda zikrolunan İslâm mütefekkirleri haber vermişlerdir.

22 — *Durkheim*'in içtimaiyat esası İbn Haldun'da vardır.

23 — *Renouvier*'nin adetleri tatbik tariki ile âlemi mütenâhi görmenin esası Kelâmcılarda vardır.

24 — *Fonsegrive :*

a) İlmî tasnifi Ebü'l-Berekât'ın tasnifi tarzındadır.

b) Claude Bernard'a uyarak rubûbî, mabadettabiî ve müsbet hal (1) sahalarının ayrı-ayrı olmasının esası Ebû Süleyman Sicizî'de görülüyor.

25 — *Boutroux*'nun «İmkâniye Sistemi», Matürîdî'lerde vardır.

a) Temeli, Farâbî'de vardır.

26 — *Bergson :*

a) «Hadsî Bilgi» nazariyesi, Fârâbî ile Gazzâlî'de vardır.

b) İmkâniye felsefesi Maturîdîlerde vardır.

c) Temel, Farâbî'de vardır.

27 — *Fouillée*'nin maddenin ruha râci olması hususundaki düşüncesi Simavnalı Bedrüddin'de bulunur.

---

1) Nefs-i İnsaniyye rubûbî halinde hadiseleri tabiat fevkinde âlî bir irade ile, mabâdettabiî halinde hadiselerin tabiattaki gizli kuvvetlerle, müsbet halinde ise hadiseleri tecrübe konularıyla izah eder.

28 — *Mariotte* 1769 da hava tazyiki kanununu keşfetmiştir.

İNGİLİZ MÜTEFEKKİRLERİ

1 — *Bacon :*

a) Aristo mantığını inkâr etmesi Ebû Said Ebü'l-Hayır ile Şihabüddîn Sühreverdî' de görülür.

b) «Variations Concomitantes» metodu Usûlîler'de bulunur.

2 — *Herbert of Cherberi*'nin «Deisme'» i Maarrî'de yer tutar.

3 — *Hobbes :*

a) Muasır tabiat felsefesi usûlü, Ebû Bekr Râzî'de vardır.

b) «Cemiyet» nazariyesi Farâbî'de vardır.

c) Deisme'i' Maarrî'de vardır.

4 — *Boyle :*

a) Muasır tabiat felsefesi usûlü, Ebû Bekr Râzî'de vardır.

b) «Tabiat Nuru», Muhyiddîn-i Arabî'de görülür.

c) Yeni kimyanın eserleri Câbîr-i Tûsî'de vardır.

5 — *Locke* :

a) «Table Rase» izi, İbn Sînâ'da bulunuyor.

b) Deisme'i, Maarrî'de görülüyor.

c) Zaman ve mekânın haricî bir mefhum olmasını inkâr etmesi hususu Gazzâlî'de yer tutuyor.

ç) «Tabiî Nuru», Muhyiddîn-i Arabî'de yer buluyor.

d) Terbiyesinin izi, Nasîr-ı Tûsî'de ve Kınalı Zâde'de vardır.

c) Berkeley'in «Araziyye sistemi» Hişâm İbn ül-Hakem'de vardır.

6 — *Chaftesbury*'nin, «âlem bedi' olup başka bir âlemin mümkün olmıyacağı» hakkındaki görüşü, Nazzâm, İhvân-ı Safâ, Gazzâlî ve Sühreverdî'de görülür.

7 — *Newton :*

a) Tabiat ilmi prensiplerinin sistemi Ebû Bekr Râzî'de yer tutmuştur.

b) Cazibenin izi, Ebû Bekr Râzî de vardır.

c) Gazibeyi isbat etmekle İbn ül-Heytem'in halefi oldu.

8 — *Hume :*

a) Muasır tabiat ilmi felsefesi, Ebû Bekr Râzî'de vardır.

b) Zaman ve mekânın haricî bir mefhum olmaması hakkındaki düşüncesi, Gazzâlî'de vardır.

ç) «Araziyye Sistemi», Hişam İbn-ül Hakem'de vardır.

9 — *Bentham*'ın «Egoizm» i Gazzâlî'de görülüyor.

10 — *Thomas Reid,* felsefesini ruhiyata bina etmekle Âmirî'nin halefi oluyor.

11 — *Duguald Stewart :*

a) Felsefesini ruhiyata bina etmekle Âmirî'nin halefi oluyor.

b) Hareket nazariyesinin izi, İbn Rüşd'de vardır.

12 — İskoçya Feylesofları *Reid, Dugualt Stewart* ve *Hamilton*'un felsefeleri olan Hakikiyye-i Tabiîyyesi, Burhanüddîn Nesefî'de görülüyor.

13 — *Stuart Mill :*

a) «Residu» metodu Usûlilerde vardır.

b) Zaman ve mekânın haricî bir mefhum olmaması hususundaki düşüncesi Gazzâlî'de vardır.

c) Egoizm'i de yine Gazzâlî'de vardır.

ç) Araziyye sistemi, Hişam İbn-ül Hakem'de vardır.

d) Tabiî sebep ve illeti inkâr etmesi, Eş'arîlerde vardır.

14 — *Hamilton'un* «Mahmüllerin Kemmîyetleşmesi» sistemi Ibn Sînâ'da vardır.

15 — *Hamilton* ve *Stuart Mill* münakaşaları İbn Sînâ ve Fahr-i Râzî'de yer tutmuştur.

16 — *Huxley*'in «Arazîyye sistemi», Hişam İbn-ül Hakem'de bulunuyor.

17 — *Darwin*'in «Tekâmül Nazariyesi'» ni yukarda zikri geçen İslâm mütefekkirleri haber veriyorlar.

18 — *Spencer :*

a) Pedagojisi İbn. Haldun'da görülüyor.

b) İçtimaiyatının izi, Farâbî, İhvân-ı Safâ, Nûşencânî; İbn Sînâ ve Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi'de vardır.

c) Felsefe tarifinin izi Kâtip Çelebi'de bulunuyor.

19 — *Bain :*

a) «Şu mahalde bugün var olan şeyin her yerde ve her gün var olacağı ilh..» hakkındaki düşüncesi, Usûlîlerde vardır.

b) Tabiî sebep ve illeti inkâr etmesi Eş'arîlerde görülüyor.

20 — *Luves*'in, tabiî sebep ve illeti inkâr etmesi Eş'arîler'de vardır.

21 — *Gibbon*'nun «Roma Devleti Tarihi» hadiselerini araştırdığı esnada yürüdüğü yol İbn Haldun yoludur.

22 — *Buckle*'ın şiddetli sıcak ve soğuk ve itidal derecelerinin, insanların yaradılışında ve sınıflarındaki tesirleri hususunda görüşleri İbn Haldun görüşüdür.

ALMAN MÜTEFEKKİRLERİ

1 — *Nicolaus :*

a) Namütenahi nazariyesi, Ebü'l-Berakât'ta vardır.

b) «Hadsî Bilgi» nazariyesi, Farâbî ve Gazzâlî'de görülüyor.

c) «Küçük Âlem» nazariyesinin izi, Farâbî, İhvân-ı Safâ, Nûşencânî, İbn Sînâ ve Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi'de bulunuyor.

2 — *Paracelsus :*

a) Eşyanın canlı olduğu meselesi, Muhyiddîn-i Arabî'de vardır.

b) «Küçük Dünya» nazariyesi izi (Nicolaus'da görülen), İslâm mütefekkirlerinde vardır.

c) Felsefenin mevzuu tabiat bilgisi olduğu hususundaki düşüncesi Ebû Bekr Râzî'de vardır.

3 — *Johann Muller*'in «Mümaslar Nazariyesi», Ebü-l Vefâ-i Büzecânî'de vardır.

4 — *Jacobi*'nin Spinoza sistemi, Muhyiddîn-i Arabî'de vardır.

5 — *Kepler :*

a) Islah ettiği teleskopta selefi, Ebü'l-Hasen'dir.

b) «Hey'et-i Cedid»' deki keşfi, İbn Tufeyl'de görülüyor.

c) Muasır tabiat felsefesi Ebû Bekr Razî'de vardır.

6 — *Leibniz :*

a) «Âhenğ-i Ezelî'» si, mutasavvifede İbn Sînâ ve Kınalı Zâde Ali Efendi'de vardır.

b) Kesrette vahdet düşüncesi mutasavvifede görülüyor.

c) «Sıfât-ı Ahlâkiyye'» si, Miskeveyh ile İbn ül-Heytemde bulunuyor.

ç) Tabiat ilmini ananevî bir din ile birleştirmesi İbn Sînâ'da yer tutuyor.

d) Akıl kanunları ile tabiat kanunları arasındaki âhenk yine İbn Sînâ'da vardır.

e) «Küçük Âlem» nazariyesi (Nicolaus'da görülen) İslâm mütefekkirlerinde yer buluyor.

f) «Tabiat Nurları», Muhyiddîn-i Arabî'de vardır.

g) Doğum ve ölümün sırf bir isimden ibaret olması hakkındaki düşüncesinin izi yine Muhyiddîn-i Arabî'de vardır.

ğ) Asgar-ı namütenahînin menşei İbn Sînâ'da görülüyor.

h) Kemal delilinin mübeşşiri İbn Sînâ'dır.

ı) «Hayır ve Şer» nazariyesi İbn Sînâ'da bulunuyor.

i) «İllet-i Kâfiye» si Gazzâlî'de vardır.

j) Uz görüşlü olmasını Nazzâm, İhvân-ı Safâ' Gazzâlî ve Sühreverdî haber veriyorlar.

k) Bilgi başında ihsas ve tecrübeye hisse vermesi İbn Sînâ'da vardır.

7 — *Wolf*'un «Aheng-i Ezelî» si (Leibniz'de zikrolunan) İslâm mütefekkirlerinde de vardır.

8 — *Helmholtz*'un kuvveti muhafaza sistemi Muhyiddîn-i Arabî'de vardır.

9 — *Fechner*'in camitleri canlı görüşü, Muhyiddîn-i Arabî'de vardır.

10 — *Kant*:

a) «Hayr-ı Âlâ» hususundaki görüşü Kelâmcılarda vardır.

b) İzafî sisteminin esası Muhyiddîn-i Arabî'de vardır.

c) Kaziyyeleri müveccehata ayırması İbn Sînâ'da bulunuyor.

ç) «Hasselerin doğrudan doğruya idrak etmediği» hususundaki mütalâası İhvân-ı Safâ ve İbn ül-Heytem'de görülüyor.

d) «Akl-ı Mahzı Tenkid» in izi, Kınalı Zâde'de vardır.

e) «Nazarî ve Amelî Akıl» nazariyesi İbn Sînâ'da yer bulmuştur.

f) Ruhu ısbat hususunda getirdiği fazilet delili Fahr-i Râzî'de görülüyor.

g) Zaman ve mekânı haricî bir mefhum görmemesini Gazzâlî haber veriyor.

ğ) Aklın bütün metalip ve mesâili kavramak hususundaki kifâyetsizliği Gazzâlî'de vardır.

h) Bilgi başında ihsas ve tecrübeye bir hisse ayırması İbn Sînâ'da vardır.

ı) Akıl kanunları ile tabiat kanunları arasındaki ahenk yine İbn Sînâ'da vardır.

11) *Schelling* :

a) Nüfusun çokluğu hakkındaki görüşünün esası mutasavvifede vardır.

b) İki zıddın bir mebde-i âliden suduru, Muhyiddîn-i Arabî'de bulunuyor.

12 — *Hegel :*

Kemal delilinde İbn Sînâ'nın halefidir.

13 — *Schopenhauer :*

a) Yavuz görüşlü olmasında selefi, Maarrî ile Ömer Hayyam'dır.

b) Hayata rüyadır demesi, Celâlüddîn-i Rûmî'de vardır.

c) Ferd için «Mesel-i Âlâ» (İmtisal örneği) si İbn Miskeveyh'de vardır.

14 — *Karl Marx*'ın kaleme aldığı «Resul-Mâl» (Das Kapital) ının izi İbn Haldun'da vardır.

15 — *Haeckel*'in, «Monism» inde istinadı İbn Haldun'dur.

16 — *Hartmann*'ın yavuz görüşlülüğü Nüşencânî'de görülüyor.

17 — *Holbach*'ın «Tabiatta mütemadî hareket ve tekâmülün varlığı ve sükûnun zahir olduğu hakkındaki düşüncesi», Nazzâm'da vardır.

18 — *Lessing*'in tekâmül fikrini temsil eden felsefe tarihinin ana hatları İbn Haldun'da vardır.

19 — *Steiner :*

«Ben» e nefs-i insaniyyenin zarfı demesi Celâlüddîn-i Rûmî ile Hacı Bayram'da vardır.

İTALYAN MÜTEFEKKİRLERİ

1 — *Machiavel :*

Roma tarihi hadiselerini araştırdığı sırada istinadı olan İbn Haldun'un yolunu tutmuştur.

2 — *Bruno :*

a) Muasır tabiat felsefesi Ebû Bekr Râzî'de vardır.

b) Bu'd'ün nâmütenahi olması Ebû'l-Berekât'ta vardır.

c) Camitlerin canlı olması hakkındaki düşüncesi Muhyiddîn-i Arabî'de vardır.

3 — *Leonardo*'nun muasır tabiat felsefesi Ebû Bekr Râzî'de vardır.

4 — *Campanella*'nın câmitlerin canlı olması hususundaki düşüncesi Muhyiddîn-i Arabî'de vardır.

5 — *Galilée* :

a) Muasır tabiat felsefesi Ebû Bekr Râzî'de yer bulmuştur.

b) Islah ettiği teleskopta Ebü'l-Hasen selefidir.

c) Sukut-ı ecsam kanunlarını haber veren İbn ül-Heytem'dir.

6 — *Toriçelli*'nin ilk teleskop keşfi Ebü'l Hasen'de vardır.

HOLLANDA FEYLESOFLARI

1 — *Huygens :*

a) Rakkası keşf hususunda İbn Yunus selefidir.

b) Muasır tabiat ilmi usûlü Ebû Bekr Râzî'de vardır.

c) Hareket miktarının daimî olması hususundaki düşüncesi Muhyiddîn-i Arabî'de vardır.

2 — *Spinoza :*

a) Allahı sevmesi mutasavvifede görülüyor.

b) «Tabiat-ı Tabîa» ve «Tabiat-ı Matbua» nazariyesi, Muhyiddîn-i Arabî'den alınmıştır.

c) Bilgi tarifi Fahr-i Râzî'nin tarifine uygundur.

3 — *Hemsterhuis*, Allahın varlığı hususunda «Hayr-ı Âlâ'» ya tahassürü Kelâmcılarda vardır.

AMERİKA MÜTEFEKKİRİ

William James :

a) Pragmatizminin izi Gazzâlî'de görülüyor.
b) Pedagojisi İbn Haldun'da bulunuyor.

POLONYA MÜTEFEKKİRİ

Copernic :

a) Heyet nazariyesinin izleri Dahhâk İbn ül-Hakem ile Maarî'de ve Nasîr-ı Tûsî'de görülüyor.

b) Batlamyos nazariyesini iptal etmesi, İbn Tufeyl ile Petrucci'de yer buluyor.

c) Muasır Tabiat Felsefesi, Ebû Bekr Râzî'de vardır.

Fransız Mütefekkirleri 28	İngiliz Mütefekkirleri 20
Alman Mütefekkirleri 19	İtalyan Mütefekkirleri 6
Hollanda Mütefekkirleri 3	Amerika Mütefekkirleri 1
Polonya Mütefekkirleri 1	Yekûn 78

Fosfor, ziraî âşar, irade unsurları, atom ve elektron ile huy gibi yeni nazariye ve bilgi sahiplerinin adları bilinemediğinden onlar için ayrıca bir cetvele lüzum görülmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Şark kaynakları:

Adnan ADIVAR : Tarih boyunca ilim ve din.
Muhyiddîn ARABÎ : Fütuhât-ı Mekkiye şerhleri.
Abdulkâhir BAĞDÂDÎ : El-fark beyn el-fırak.
Ebû'l Berekât BAĞDÂDÎ : El-Muteber.
BEYHÂKÎ : Sivân el-hikme.
Dr. Vasfi BENER : Modern bilgilerde Allah fikri.
Hüseyin DANİŞ : Rubaiyyât-ı Hayyâm.
EŞ'ÂRÎ : Makâlât el-islâmiyyîn.
FÂRÂBÎ : Şerh-i Fusûs el-hikem.
FARÂBÎ : Mebâdî-i ehl el-Medine el-fâdıle.
FÂRÂBÎ : Uyûn el-mesâil.
FARÂBÎ : El Nüket min mesâil el-felsefe.
GAZZÂLÎ : Tahafüt el-felâsife.
GAZZÂLÎ : İhya el-ulûm.
GAZZÂLÎ : Kimya-i saadet.
GAZZÂLÎ : El-Câm el-avam.
GAZZÂLÎ : El-Münkiz min el-delâl.
GAZZÂLÎ : Cevâhir el-Kur'an.
Dr. Kasım GANÎ : İbn Sînâ.
İsmail Hakkı BURSALI : Hacı Bayram ilâhisinin şerhi.
İbrahim Fesih HAYDARÎ : Tatbîk el-hey'et el-cedide.
KÂTİP ÇELEBİ : Beyân el-hak.
EL-KİNDÎ : Risale.
İbn EL-KITFÎ : Ahbâr el-hükemâ.

MİSKEVEYH : Tertîb-i saadet.
Akil MUHTAR : Tedavi kliniği.
Fahr-i RÂZÎ : Tefsîr-i kebîr.
Fahr-i RÂZÎ : El-Mebâhis el-maşrikiyye.
Fahr-i RÂZÎ : Ma'âlim-i usûl el-dîn.
Fahr-i RÂZÎ : El-Muhassal.
Fahr-i RÂZÎ : Metâlib-i âliye.
Fahr-i RÂZÎ : İşarât şerhi.
Ebû Bekr RÂZÎ : Risale.
İbn RÜŞD : El-Tehafet.
Peyami SAFA : Türk inkilâplarına bakışlar.
İbn. SÎNÂ : Uyûn el-hikme.
İbn SÎNÂ : Şifâ.
İbn SÎNÂ : İşarât ve işarât şerhleri.
İbn SÎNÂ : **Ebû Said Ebû'l-HAYR** ile mektuplaşmalar.
SÜHREVERDÎ : Heyakül el-nur.
ŞEHRİ ZURÎ : Nüzhet el-ervâh.
İbn TEYMİYYE : Kitâb el-akl ve'l-nakl.
İbn TEYMİYYE : Minhac el-kerâme.
Ebû Hayyân TEVHİDÎ : Mukayesât.
Nâsır-ı TÛSÎ : Ahlâk-ı Nâsırî.
İbn Ebî USEYBİA : Tabakât el-etibba.
Salih ZEKÎ : Âsâr-ı bakiye.

Felsefe-i İbn Rüşd risalesi, Ulûlîlerden Sivaslı İbn el-Hümam ile Mısırlı Hudarî'nin eserleri; Birinci ve İkinci Tarih Kurumu zabıtları; İbn Sînâ kitabı; Ceride-i ilmiye; Edebiyat ve İlâhiyat Fakülteleri mecmuaları; İslâm-Türk Ansiklopedisi; Yeni ilm-i kelâm; İslâmda felsefe cereyanları.

Yukarı maddelerde adı geçenler yazılmamıştır.

Garp kaynakları :

BOIRAC : Felsefe mebadisi.
A. COMTE : Felsefe-i isbatiye dersleri.
DESCARTES : Nutuk.

DRAPER : Nevilerin aslı (trc.).
FONSEGRİVE : Felsefe mebadisi.
FEREC ANTUVAN : İbn Rüşd felsefesi.
FOUİLLÉE : Felsefe tarihi.
P. JANET : Metafizik ve psikoloji prensipleri.
KANT : Akıl, mahs ve amelîyi tenkid.
RABİER : Felsefe derslerinin mantık kısmı.
SPENCER : Tasnif-i ulûm ve ilk prensipler.
STUART MILL : İstintacî ve istikraî mantık.

Yukarı maddelerde adı geçenler yazılmamıştır.

9/9/944

İsmail Hakkı İZMİRLİ

YANLIŞ — DOĞRU CETVELİ

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
4	19	aklî	aklî, mantıkî
5	2	rehus	rebus
8	23	kelâm-ı	kemâl-i
14	2	tetkik	tatbik
17	24	412	421
23	25	kuvvet-i	kuvve-i
41	5	vaziyet-i	zaviye-i
42	(9 uncu satır tamamen çıkacaktır)		